

GARİP KALDIM VATANIMDAN UZAKTA: KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE ŞÂM-I GARİBÂN

I STAYED FORLORN AWAY FROM MY HOMETLAND: ŞÂM-I GARİBÂN IN CLASSICAL TURKISH POETRY

EDA TOK   *

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Divan şairleri yaşadıkları toplumun özelliklerini, yaşayış biçimlerini, günlük hayatta karşılaştıkları her nesneyi şiirlerinin malzemesi hâline getirmiş, duygu ve düşüncelerini anlatmak için bu unsurları şiirlerinde birer araç olarak kullanmışlardır. Şairler şiirlerinde genel itibarıyla ortak kelime, kavram ve deyimlere yer vermişler ancak kelime ve kavramların bilinen temel anlamlarının yanında çeşitli edebî sanatlar yoluyla mecaz ve yan anlamlarına, farklı çağrışımlarına da temas etmişlerdir. “Şâm-ı garîbân” terkihi de divan şairlerinin yükledikleri anlamlara istinaden dikkatimizi çeken bir tabir olmuştur. Çeşitli anlamlar başına gelen musibetin yaşandığı günün akşamını ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle Hz. Hüseyin’in şehit edildiği Muharrem onuncu günü akşamına, Ehlibeytin Yezid’in askerine esir düştüğü geceye “şâm-ı garîbân” denmiştir. Aynı zamanda gariplerin akşam olunca daha çok dertlendiğini anlatmak maksadıyla da akşam garipliği anlamında “şâm-ı garîbân” ifadesi kullanılmıştır. Çalışmamızın temelini “şâm-ı garîbân” ibaresinin şiirlerdeki kullanımı oluşturmuştur. Çalışmamızın örneklemini meydana getirmek için öncelikle şairlerin divanları taranarak “şâm-ı garîbân” terkihinin kullanıldığı beyitler tespit edilmiştir. Tespit edilen örnek beyitler sunularak “şâm-ı garîbân” ibaresinin klasik Türk şiirinde hangi anlamlarıyla yer aldığı ve hangi anlamdaki kullanımın şiirlerde daha ağır bastığı gösterilmiştir. Böylece klasik Türk şiirinin zengin anlam dünyasında “şâm-ı garîbân” kavramının ne ifade ettiği ve neyi çağrıştırdığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Divan, Şair, Şâm-ı Garîbân.

Abstract

Poets of the classical Ottoman era incorporated into their poetry the characteristics of the society in which they lived, their way of life, and almost every object they encountered in their daily lives as a means to express their emotions and thoughts. Generally, the poets included common words, concepts, and phrases in their poems. However, in addition to the basic meanings of the words and concepts, poets used the metaphorical and secondary meanings and connotations of these concepts in their poetry. “Şâm-ı garîbân” is one of the conspicuous concepts in terms of the meaning that divan poets attributed. “Şâm-ı garîbân” has various meanings; for Shites, “şâm-ı garîbân” refers to the evening of the calamity that befell Imam Hussein

* Dr. Düzce Üniversitesi, edatok@duzce.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9939-0154.

and his companions. The evening of the tenth day of Muharram, when Imam Hussein was martyred and the Ahl al-Bayt were taken captive by the soldiers of Yezid, is also called “şâm-ı garîbân”. Additionally, this expression is used to denote the evening of the poor and destitute, who feel more distressed when the night falls. The basis of this study is the use of the expression “şâm-ı garîbân” in poetry. In order to originate the sample of our study; first, we have identified couplets where this expression is used by examining the diwans of poets. Before discussing the couplets, we will provide information from sources about the expression “şâm-ı garîbân”. We will then analyse all identified couplets and present selected examples to show the various meanings of the expression “şâm-ı garîbân” in classical Turkish poetry and to determine which meaning is more dominant in the poems. Therefore, it is tried to reveal what the concept of “şâm-ı garîbân” means and connotes in the rich world of classical Turkish poetry, and how frequently it is used.

Key Words: Classical Turkish Poetry, Poets, Şâm-ı Garîbân.

Giriş

Varlığını altı asır boyunca sürdürmüş edebî bir gelenek olan klasik Türk şiiri her ne kadar zaman zaman sosyal hayattan, toplumdaki kopuk olduğu gibi çeşitli eleştirilere maruz kalmış olsa da son dönemlerde yapılan akademik çalışmalarla klasik Türk şairinin yaşadığı topluma yabancı olmadığı hususuna dikkat çekilmiştir. Genel itibarıyla çok iyi bir eğitime ve kültür seviyesine sahip olan divan şairleri eserlerine de bu birikimi yansıtmış; duygu, düşünce ve hayallerini ifade ederken bu birikimden istifade ederek başarılı bir üslup ve hayal dünyası ortaya koymuşlardır. Şairler, kelime ve kavramların bilinen temel anlamlarının yanı sıra mecaz, yan anlamlarını ve çağrışımlarını da şiirlerinde kullanmışlar; edebî sanatlar yoluyla söz oyunlarına ve kelimelerin zengin çağrışımlarına çeşitli vesilelerle yer vermişlerdir. Şairlerin şiirlerinde çeşitli vesilelerle yer verdiği ifadelerden biri de “şâm-ı garîbân” ibaresidir. Bu çalışmada bu tamlamanın klasik Türk şiirindeki kullanımı üzerinde durulacaktır ancak şairlerin bu kavramı hangi yönleriyle şiirlerine dâhil ettikleri bahsine geçmeden önce kavram hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Kaynakları, malzemesi ve muhtevası bakımından büyük bir zenginliğe sahip olan klasik Türk şiirinde coğrafi mekânlar ve bu mekânların öne çıkan hususiyetleri sıkça konu edilmiştir. Hatta bir şehrin güzellikleri ve güzellerini anlatan şehrengîzler yazılmış ve bu eserler yazıldıkları dönemin toplum hayatının birer tanığı olmuşlardır. Şam bölgesi ve şehri (Dımeşk) de klasik Türk şiirinde adı en sık anılan coğrafi mekânlardandır. “Şâm-ı Şerîf, Şâm-ı Cennet-meşâm” adlarıyla da anılan, Suriye'nin başkenti Şam dünyadaki en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Klasik Türk şiirinde Şam; bölgede üretilen savaş aletleri, camcılığı, gülsuyu, şekeri gibi birçok özelliğiyle yer almıştır (Yeniterzi, 2010, 325). Çeşitli vesilelerle Şam'da bulunan şairler de eserlerinde şehirle ilgili kimi bilgilerle ve kendi gözlemlerine yer vermişlerdir. Şairler Şam'ı ele aldıkları şiirlerinde; şehrin adı ile ilgili tarihî rivayetleri, Kur'an-ı Kerim yahut hadislerden yola çıkılarak şehre isnat edilen birtakım özellikleri, şehrin havası, suyu, bağ ve bahçeleri gibi coğrafi ve tabii güzellikleri; tarihî ve kültürel değerleri; başta Emeviye Camisi olmak üzere çeşitli mimari eserleri gibi çeşitli konuları işlemişlerdir (Yeniterzi, 2010, 325; Topal, 2012, 69). Emevîlerin de başkenti olan bu tarihî şehir geçmişte önemli bir kültür ve ticaret merkezi olarak görülmüştür.

Farsça “şâm” kelimesi aynı zamanda akşam, karanlık anlamına da geldiği için klasik Türk şiirinde bu kelime Şam şehri ve akşam anlamıyla çoğu zaman tevriyeli kullanılmış, genellikle sevgilinin saçı ile “şâm” birlikte anılarak aralarında benzerlik ilişkisi kurulmuş bazen de Mısır, Bağdâd, Rûm gibi kelimelerle birlikte anılarak tenasüp yapılmıştır (Pala, 2018, 433).

Şairler şiirlerinde “şâm-ı zülf, şâm-ı gam, şâm-ı hicrân, şâm-ı firâk, şâm-ı

garîbân” gibi şâm kelimesi ile yapılan çeşitli tamlamalara da yer vermişlerdir. “Şâm-ı garîbân” gariplerin (kimsesizlerin) akşamı anlamına gelen Farsça bir tamlamadır. Bu tamlama yuvadan, yârdan, sıldan ve vatanından ayrılarak başka bir bölgeye gelen ve burada akşamı sabah eden gurbet yolcuları için kullanılır. Birisinin ölüp defnedildiği günün akşamına da garipler akşamı denir. Ayrıca “şâm-ı garîbân” Hz. Hüseyin ve arkadaşlarının başına gelen musibetin yaşandığı günün akşamı olup Muharrem ayının onuncu gecesi ve sonrasında düzenlenen matem merasimlerinin de genel adıdır (Cebecioglu, 2009, 593; Muhaddisi, 2010, 424).

Kerbela, Bağdat’ın yaklaşık 100 km güneybatısında yer alan bir şehir olup İslâm tarihinde Hz. Hüseyin ile ailesi fertlerinin 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Emevîlerce şehit edildikleri yer olması ve kabirlerinin burada bulunmasından dolayı oldukça önemli bir yerdir (Öz, 2022, 271). Kaynaklarda çok geniş yer tutan Kerbelâ Vakası hiç şüphesiz hafızalara da işlenmiş elim vakalardandır. İslâm tarihindeki bu trajik vakanın edebiyata da yansımaları oldukça geniş olmuştur. Türk edebiyatında da en çok kaleme alınan konulardan biri olmuş, Kerbelâ Vakası ile ilgili müstakil manzumeler yazılmış (Turan ve Akgül, 2012, 32) ve bu trajik vaka şiirlerde önemli bir motif olarak yer almıştır.

Divan şiiri ile tekke ve saz şiiri geleneğinde Hz. Hüseyin’in başından geçen elim olayın lirik ve trajik bir üslupla anlatıldığı eserlerde Kerbelâ bilhassa kutsal bir mekân olarak anılmış ve Ehlibeyit ile Kerbelâ arasında bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır. Şairler bu olay hakkında efsanevî ve menkıbevi rivayetlerin oluşmasını da sağlamıştır (Uzun, 2022, 274). Bu trajik olay etrafında dikkat çeken ve şiirlerde karşımıza çıkan kavramlardan biri de “şâm-ı garîbân” tamlamasıdır.

“Âşûre literatüründe, şâm-ı garîbân dendiğinde akla ilk gelen şey, Muharrem ayının onuncu gününü on birinci gününe bağlayan akşam vakti, Hz. Hüseyin’i ve diğer Kerbelâ şehitlerini anma amacıyla düzenlenen matem merasimleridir. Bu merasimlerde, genellikle ellerde taşınan mumlarla, Kerbelâ hadisesi sonrası, gün batımında çöllere kaçışan çocukların hazin durumları anlatılmaya çalışılır. Sözü edilen merasimlerde desteler, ellerindeki mumlarla bir yandan nuha ve mersiye okurken, bir yandan da ağır ağır hareket eder, arada bir oturur ve Hz. Hüseyin için gözyaşı dökerler. Bu geceye ait sadece ağıtların okunduğu merasimler de düzenlenmektedir. Kerbelâ bayraktarı Hz. Ebulfazl’ın şehadetiyle Hüseyinî çadırları temsil eden bayrak yere düştüğü için, bu gecede düzenlenen programlarda bayrak taşıma merasimi de yapılmaktadır.” (Muhaddisi, 2010, 424-425).

Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da şehit edilmesi, ardında kalan kadın ve çocukların Şam’a Yezîd’in sarayına götürülmesi hakkında Şii halk kültüründe önemli menkıbeler zikredilmektedir. Bunlardan biri de Hz. Hüseyin’in kızı Rukayye ile ilgili olarak anlatılmaktadır. “Hz. Hüseyin’in üç-dört yaşlarındaki kızı Rukkayye Kerbelâ yolculuğunda, Ehlibeyit esirleriyle birlikte ve Şam’da rüyasında bir gece babasını görmüş, uyanıktan sonra çok ağlamış, babasını istemiştir. Bu durum Yezîd’e bildirilmiş ve Yezîd, Hz. Hüseyin’in kesik başının ona götürülmesini emretmiştir. Rukayye, babasının kesik başını görünce Şam harabesinde can vermiştir. Şiilerin Rukayye’ye özel bir ilgisi vardır, onun ismi esirlerin başından geçen Şam olaylarında âdeta Şam Harabeleri ile özdeşleşmiştir.” (Muhaddisi, 2010, 392-393). “İğdır’da Âşûre gününün gecesi Rukayye için camilerde mumlar yakılır, mersiyeler okunur ve ağlanır. Bu geceye şâm-ı garîbân (Şam’ın garibanı) gecesi denir.” (Beder, 2011, 16). Ayşe Kara hazırladığı “İğdır Caferileri Halk Bilimi Araştırması” isimli yüksek lisans tez çalışmasında kaynak kişiden aldığı bilgidен naklen şâm-ı garîbânın Hz. Hüseyin’in kızı Rukayye’ye atfedildiği, o gece camilerde toplanılıp Rukayye için mersiyeler okunduğu, bu gece kadınların nezirleri yani dilekleri kabul olsun diye mum yaktığı, o gece yakılan mum hiç sönmeden biterse nezrinin kabul olacağına inandıkları bilgisine yer vermiştir

(2019, 63).

Müzeyyen Buttanrı, Tamilla Aliyeva ile yaptığı mülakatı kaynak göstererek Azerbaycan'da on birinci günden kırkınıcı güne kadar Kerbelâ şehitleri için "imam ihsanı" denilen yemekler verildiği, onuncu günün akşamı şehrin ışıklarının yakılmadığı ve buna "Şâm-ı Garibân Gecesi" denildiği bilgisine yer vermektedir. Herkes bu gecede Kerbelâ şehitleri için dualar etmektedir (2010, 267).

Muharrem ve Âşûre geleneğinde İslam'da Sünni ve Şii ayrımı, değişik uygulama ve inançlar getirmiştir. Kimi İslam toplumları Muharrem ve Âşûreyi yeni yıl başlangıcı olarak kabul edip buna bağlı olarak bu zamanı neşeyle, sevinçle kutlamaktadırlar. Muharrem ve Âşûre, güneş takvimindeki gerçek yerine oturtulduğunda ise yılsonu törenleri olarak görülür ve bununla ilgili ritüeller yas, acı çekme, dövünme, ağlayıp inleme ve oruç tutma gibi görünümsergilemektedir. Muharrem ayına, bu ayın ilk on gününe bağlı inanç, uygulama, sözlü ve yazılı gelenekler çok yönlü ve karmaşıktır (And, 2002, 33-38).²

Derya Örs'ün (2009, 309) İran'ın milli destan kahramanlarından biri olan Siyâvuş hakkında verdiği bilgiler arasında, düzenlenen yas törenlerinin şâm-ı garibân ile olan ilgisi dikkat çekicidir:

"Siyâvuş adına düzenlenen "Siyâvuşân" veya "Sevûşûn" adı verilen özel yas törenlerinin asırlar boyu sürdürülmüş olduğu, Nerşahî'nin Buhara halkının üç bin yıldan beri Siyâvuş'un ölümü için yas tuttuğu, bu yas törenlerinde "muğların ağlayışı" adı verilen ezgiler okuduğu şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır. Seâlibî, Siyâvuş öldüğü zaman olağanüstü doğa olaylarının meydana geldiğini rivayet etmektedir. İslami dönemde ortaya çıkan bazı yas törenlerinin ve özellikle 10 Muharrem'de yapılan ve "şâm-ı garibân" adı verilen törenin bu gelenekle ilgisi olduğu sanılmaktadır. Ayrıca Siyâvuş'un, üvey annesi Sûdâbe'nin ahlaksız teklifini reddederek suçsuzluğunu ispat için ateşten geçmesi Hz. Yûsuf ile Hz. İbrâhim kıssalarını da çağrıştırmaktadır."

1. Beyitler Işığında Şâm-ı Garibân

Farklı yüzyıllarda yaşamış yüzü aşkın şairin divanı ilgili kavram bağlamında taranmıştır.³ "Şâm-ı garibân" ifadesinin divanlar haricinde müstakil Kerbelâ mersiyelelerinde de sıkça geçebileceği düşüncesinden hareketle tarama çalışmalarına Kerbelâ mersiyeleleri de dâhil edilmiştir. Ancak Mehmet Arslan ve Mehtap Erdoğan'ın hazırladıkları "Kerbelâ Mersiyeleleri" isimli eserin içerisindeki 204 şaire ait 517 manzume-de şairlerin ilgili kavrama doğrudan yer vermediği görülmüştür (Arslan ve Erdoğan, 2009).

Divanların sistematik bir şekilde taranması neticesinde "şâm-ı garibân" ifadesinin geçtiği beyitler tespit edilmiş ve beyitler tasnif edilerek "şâm-ı garibân"ın anlam çerçevesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Örnek beyitler çalışmaya dâhil edilirken tekrara düşmemek esas alınmış bu nedenle aynı düşünce etrafında şekillenen beyitlerden bu düşünceyi en iyi yansıttığı kanaatinde olduğumuz birkaç beyit çalışmada tanık olarak verilmiştir. Ancak ilgili kavramın farklı bir benzetme, çağrışım ve tasavvur ile konu edildiği tüm beyitlerin çalışma içerisinde yer almasına azami ölçüde dikkat gösterilmiştir.

2 Konu ile ilgili farklı dönemlerde, farklı bölgelerdeki farklı ritüeller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. "And, Metin. *Ritüelden Drama Kerbelâ-Muharrem-Ta'ziye*. İstanbul: YKY Yayınları, 2002."

3 Çalışmada şairlerine yer verilen şairler ve bu şairlerin yaşadıkları yüzyıllar şu şekildedir: Dehhânî (14. yy), Seyhî (15. yy), Zâtî (16. yy), Nâilî (17. yy), Fehîm-i Kadîm (17. yy), Azmîzâde Hâletî (17. yy), Mezâkî (17. yy), Fâik Mahmûd (17. yy), Sâkîb Dede (18. yy), Sünbülzâde Vehbî (18. yy), Erbillî Âmâ Yûsuf Garibî (18. yy), Şeyhülislâm Esad (18. yy), Muhammed Pertev (18. yy), Hâmî Ahmed (18. yy), Sâfî Baba (18-19. yy), Fennî (19. yy), Antepî Aynî (19. yy), Tâhir Selâm (19. yy), Keçecizâde İzzet Molla (19. yy).

Yapılan taramalar ve incelemeler sonucunda “şâm-ı garîbân” tamlamasının hemen her yüzyılda şairlerin, gerek hayal dünyalarını gerek ruh hâllerini yansıtırken başvurdukları kavramlardan biri olduğu görülmüştür. Çalışmanın bu bölümünde klasik Türk şairlerinin “şâm-ı garîbân” ifadesine ne tür sembolik anlamlar yüklediği ve nasıl ele aldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. Şâm-ı Garîbân / Matem, Karanlık

Klasik Türk şiirinin önemli şairlerinden biri olan Nâîlî aşağıdaki beyitte sevgiliden ayrı olan âşıkların gönüllerinin aşk derdiyle yanmakta olduğunu dile getirmektedir. Ancak gönüllerden çıkan “ah” sevgilinin siyah saçlarından parlak değildir. Çünkü şairin de ifade ettiği gibi gariplerin akşamında parlak, yanan kandil bulunmaz. Sevgilinin saç rengi itibarıyla kimsesizlerin akşamıyla, yanan gönlün ahı ise parlak kandil ile ilişkilendirilmiştir. Bu sebeple nasıl ki gariplerin akşamında parlak kandil bulunmazsa, sevgilinin saçında da yanan gönüllerin ah alevleri, parlaklık olamaz. Şair, zülûf ve gönlü birlikte anarak klasik şiirde âşıkların gönüllerinin sevgilinin saçlarına asılı hayal edilmesini de hatırlatmaktadır. Bu durumda sevgiliye yakın olan âşık ah etmeyecek ve ahının alevleri sevgilinin siyah saçlarında parlamayacaktır. Beyitte aynı zamanda “şâm-ı garîbân” adlı matem etkinliklerindeki ışık yakılmaması geleneği de hatırlatılmış, âşığın ahının sevgilinin saçında karanlığa ışık vermemesi bu yasa bağlanmıştır:

Değildir dillerün âhi siyeh zülfünde tâb-endâz

Meğer şâm-ı garîbânda çerâğ-ı rûşen olmazmış (Nâîlî G 176/7)⁴

[Gönüllerin ahı siyah saçında ışık saçmaz/ parlak değildir. Meğer gariplerin akşamında parlak kandil olmazmış.]

Nâîlî başka bir beytinde ise aşk vadisinde bulunan taş parçalarının her biri yıldız olsa yine garipler akşamının karanlık olacağını, artık kandilin söndüğünü ifade etmiştir. Umudun tükendiği bu akşamda yıldızlar sönük gibidir. Şairin bu beytinde de “şâm-ı garîbân” olarak anılan matem gecesi ve yine bu gecede kandillerin yakılmadığı bilgisinden istifade edildiği söylenebilir:

Nücûm imiş tutalum rîze-seng-i vâdî-i 'ışk

Çerâğ-ı şâm-ı garîbân yine siyâhîdür (Nâîlî K 32/1)

[Tutalım ki aşk vadisinin taş parçası yıldızlarmış yine garipler akşamının kandili karadır.]

Sâkıb Dede'nin mûm ile şâm-ı garîbân ifadelerini birlikte andığı beyti de Kerbelâ şehitlerini anmak amacıyla düzenlenen, geceye ait ağıtların okunduğu, Hz. Hüseyin için gözyaşları döküldüğü, ellerdeki mumlarla bir yandan mersiye okunup bir yandan da ağır ağır hareketlerin edildiği “şâm-ı garîbân” olarak anılan matem merasimini hatırlatmaktadır:

Subh-ı vatanda yâr ile meyl-i sabûh iden

Mûm olmasun mı şâm-ı garîbâna şimdiden (Sâkıb Dede G 138/18)

[Vatan sabahında sevgiliyle sabah şarabına meyleden garipler akşamına şimdiden mum olmasın mı?]

Şeyhülislâm Esad da âşığın aşkının karalığını gariplerin akşamına benzetirken âşığın gönül yarasını ise kırmızı rengi ve parlaklığı sebebiyle etrafına ışık saçan bir muma teşbih etmiştir. Şair aşkın vermiş olduğu dert ve ıstırap ile gariplerin akşamı

4 Seçilen örnek beyitlerin referans kaydı şu şekilde düzenlenmiştir: Şairin adı, nazım şeklinin kısaltılması, şiirin numarası ve eğik çizgiden sonra beyit numarası (Örneğin G 77/5, 77. gazelin 5. beyti anlamına gelmektedir.) Çalışmada kullanılan kısaltmalar ise şu şekildedir: gazel: G, kaside: K, mesnevi: M, rubai: R. Künye bilgileri örnek alınan beytin yanında, parantez içerisinde gösterilmiştir.

arasında ilişki kurarken bu ilişkiyi renk bakımından da tamamlamak için bilhassa sevda kelimesiyle pekiştirmiştir. Sevda kelimesinin hem renk hem de aşka düşme anlamlarıyla kullanılır. Âşık aşk sevdasına, aşkın derdine, karanlığına düşmüştür öyle ki onun aşkının karalığını gören garipler akşamı sanır. Burada şâm-ı garîbân tamlaması hem rengi münasebetiyle hem de bir matem akşamı olması anlamını verecek şekilde kullanılmıştır. Mumla birlikte anılması da yine o gece yapılan ritüeli hatırlatmaktadır:

Sevdâ-yı 'aşkı şâm-ı garîbân sanur gören

Dâg-ı derûmî şem-i firûzân sanur gören (Şeyhülislâm Esad G 147/1)

[Aşkın sevdasını/karasını gören garipler akşamı sanır. Gönül yarasını gören parlak mum sanır.]

3. Şâm-ı Garîbân / Vahşet

Azmîzâde Hâletî, Sultan Murad Han'a sunduğu arz-ı hâlin aşağıdaki beytinde mazlumların katledildiği ve esir düştüğü gece anlamına gelecek şekilde doğrudan "şâm-ı garîbân" ifadesine yer vererek, o unutulamayacak olan akşamın vahşetine dikkat çekmiştir:

Gam-ı dehr ile olmaz dûr bir ân

Dilümden vahşet-i şâm-ı garîbân (Azmîzâde Hâletî M 9/49)

[Garipler akşamının vahşeti, dünyanın tüm sıkıntıları üzerime yüklense bile gönlümden bir an uzaklaşmaz.]

4. Şâm-ı Garîbân / Hüzün, Gözyaşı, Hasret, Ümitsizlik

Klasik Türk şiirinde âşık daima sevgilinin en yakınında olmak, onu her an görebilmek ister. Mezâkî de daima sevgiliye yakın olmayı arzuladığını belirttiği aşağıdaki beyitte sevgiliyi göremediği, sevgilinin ayağına yüzünü süremediği zaman sabahın bile kendisi için garipler akşamından farklı olmayacağını bildirmiş, sevgiliye hasret duyulan, ondan ayrı geçen vakti garipler akşamı olarak nitelendirmiştir:

Yâri seher görmesem pâyına yüz sürmesem

Şâm-ı garîbân olur vakt-i gül-efşân-ı subh (Mezâkî G 46/15)

[Sevgiliyi seher vakti görmesem, ayağına yüz sürmesem sabahın gül saçan vakti garipler akşamı olur.]

Hâmî içinde bulunduğu karamsarlığı, ümitsizliği anlatmak için "şâm-ı garîbân" tamlamasından yararlanmış, sabaha benzettiği ümidinin kimsesizlerin akşamına döndüğünü, karardığını bildirmiştir. Âşık, sevgiliden ayrı geçen her gün hasret içerisinde ah etmektedir, bu ateşli ahlârin dumanı ise âdeta dünyayı kaplamakta ve âşığın dünyayı görmesine engel olmaktadır. Bu ayrılık akşamında ümitsizlik, özlem ahlâri vardır:

Felek subh-ı ümmîdüm döndürüp şâm-ı garîbâna

Cihâmî çeşmüme târ itdi dūd-ı âh-ı hasretle (Hâmî Ahmed K 6/2)

[Felek ümit sabahımı garipler akşamına döndürüp hasret ahının dumanıyla gözümde cihâmî kararttı.]

Genel anlamıyla kullanımında sevilen herhangi bir şeyden ayrı düşülen, hasret içerisinde olunan garipler akşamında dert, acı, hüzün, karamsarlık ve gözyaşı vardır. Fennî acılara gark olunan garipler akşamının daima gözyaşlarıyla geçtiği bilgisine yer vermiştir:

Eşk-i hûnînimizi 'arz edelim hazretine

İşte hep böyle geçer şâm-ı garîbân diyelim (Fennî G 220/7)

[Kanlı gözyaşımızı huzuruna arz edelim, gariplerin akşamı hep böyle geçer diyelim.]

Şair aşağıdaki beyitte de yine gariplerin akşamlarının dert içinde, elem ve keder ile geçtiği bilgisinden istifade ederek dünya abasının, hırkasının yakasını başa çekmek ifadesiyle kendisinin de dert çektiğini dile getirmiştir. Bu çekilen dertler gariplerin akşamında çekilen dertlere, o gecenin hüznüne benzemektedir:

Çekeriz başa girîbân-ı abâ-yı dehri

Şîve-i şâm-ı garîbân ile aḥşam ederiz (Fennî G 152/8)

[Dünyanın hırkasının yakasını başımıza çekeriz. Şâm-ı garîbân tarzı (gariplerin geçirdikleri akşam gibi) ile akşam ederiz.]

Sâfi de ikbal sabahında her an gülmektense garipler akşamında her an ağlamayı tercih edeceğini ifade ettiği beytinde bir matem akşamı olan garipler akşamında gözyaşları döküldüğü bilgisinden istifade etmiştir:

Kayırmam olsa da şâm-ı garîbân subh-ı ikbâlîm

Bana her laḥza giryân olma handân olmadan yegdir (Sâfi Baba G 83/7)

[İkbalimin sabahı, garipler akşamı olsa da kaygılanmam. Benim için her an ağlamak, gülmekten daha iyidir.]

5. Şâm-ı Garîbân / Saç, Ayva Tüyü

Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçı şiirlerde çeşitli benzerlikler kurularak en çok anılan güzellik unsurlarından biridir. Sevgilinin saçı rengi, şekli, kokusu gibi hususiyetleriyle şairlerin hayal dünyasından beyitlere yansımıştır. Sevgilinin saçı ile gecenin renginin aynı olması sebebiyle sevgilinin saçı sıklıkla geceyle birlikte anılmış, saç geceye teşbih edilmiştir. Beyitlerde de görüldüğü üzere sevgilinin saçının siyah renkli olması ile “şâm-ı garîbân” arasında da sıklıkla benzerlik kurulmuştur. Mezâkî aşağıdaki beyitte sevgilinin saçı ile garipler akşamı, kavuşma zevki ile sefer mutluluğu arasında benzerlik kurmuştur. Şair, garipler akşamında seher mutluluğu ve aydınlık olmadığı ifade ederek akşam karanlığının yanı sıra bir ayrılık, matem akşamı olması bilgisinden de yararlanarak o akşam yaşanan umutsuzluğu, karamsarlığı vurgulamıştır:

Kâkülde gönül zâika-i vaslı ne bilsün

Hiç şâm-ı garîbânda safâ-yı seher olmaz (Mezâkî G 167/5)

[Gönül sevgilinin kâkülünde kavuşmanın tadını ne bilsin, garipler akşamında hiç seher mutluluğu olmaz.]

Klasik Türk şiirinde âşıkların gönülleri, sevgilinin saçlarına asılı olarak tahayyül edilmektedir. Fâik aşağıdaki beyitte, sevgilinin saçına bağlı olan gönüller ile âşıkları kastederek onları hatırlayıp ah ettiğini bildirmiştir. Sevgilinin siyah saçına asılı kalan, saçın esiri olan gönüller karanlıkta umutsuzluk içinde hayal edilerek sevgilinin saçı ile “şâm-ı garîbân” arasında benzerlik kurulmuştur. Şairin âşıkları olarak ettiği ahın kıvılcımları ise âşıkların bu karanlık gecesine âdeta bir ışık olmuştur:

Anup dil-bestegân-ı zülfini izhâr-ı âh itdüm

Yine bir şu 'le peydâ eyledüm şâm-ı garîbâna (Fâik Mahmûd G 132/2)

[Saçına gönül bağlayanları anıp ah ettim. Yine garipler akşamına bir kıvılcım saçtım.]

Hâletî de sevgilinin saçı ile “şâm-ı garîbân” arasında benzerlik kurmuştur. Tıpkı sevgilinin saçı gibi garipler akşamı da siyahtır. Âşığın gönlü, sevgilinin saçının esiri olduğu için mazlumların katledildiği ve esir düştüğü o geceyi anlayabilir:

Şu dil kim ola cânı zülf-i cânân

Bilür kim nic' olur şâm-ı garibân (Azmîzâde Hâletî G 572/1)

[Sevgilinin saçları şu gönlün canı olsa gariplerin akşamının nasıl olduğunu bilir.]

Şeyhî, sevgilinin saçını garipler akşamıyla ilişkilendirmiş ve kendisini sevgilinin garipler akşamına benzettiği siyah saçlarında dolaşan bir garip gibi tahayyül etmiştir. Kimsesizler, gidecek bir yeri olmayan insanlar bilhassa herkes evlerine gitğinde, sokaklar boşaldığında yalnızlıklarını daha derin hisseder ve bu kimselerin hüznüleri akşamları daha çok artar. Şairin gönlü de sevgilinin saçlarında tıpkı akşam karanlığındaki garipler gibi çaresiz ve kimsesiz kalmış ve sevgili ona ne hâlde olduğunu bile sormamıştır:

Zülfîni şâm-ı garibân gördi Şeyhî dolaşup

Kaldı yıllar dimedi bir gün ki kimsin ya garib (Şeyhî G 8/7)

[Şeyhî, sevgilinin saçını garipler akşamı olarak gördü, yıllarca dolaşıp kaldı, (sevgili de) bir gün “ya garip kimsin?” demedi.]

Sâkıb Dede de sevgilinin saçını rengi münasebetiyle garipler akşamıyla, sevgilinin parlak yanağını ise sabah vakti ile ilişkilendirmiştir. Beyitte herhangi bir sabah değil de özellikle vatan sabahının söz konusu edilmesi garipler akşamında vatandan ayrı kalındığına da dikkat çekmektedir. Âşık için sevgilinin bulunduğu yer vatandır ve sevgiliden ayrı kaldığında vatanından ayrı kalmış, kimsesizdir. Birinci mısradan da şair garipler akşamının sıkıntısının sevgilinin saçında gizli olduğu durumuna dikkat çekmiştir:

Zülfünde nihân şâm-ı garibân-ı mihân

Rûyunda 'ayân subh-dem-i zevk-i vatan (Sâkıb Dede R 35/1)

[Garipler akşamının sıkıntısı saçında gizli, vatan sevgisinin sabah vakti yanağında aşikârdır.]

Hoca Dehhânî de sevgilinin alnını sabaha benzetirken saçlarını ise gariplerin akşamına teşbih etmiştir:

Subha benzedigüm alnunu inen sâdıkdur

Zülfüne şâm-ı garibân didiler gerçek-imiş (Dehhânî G 7/5)

[Alnını sabaha benzettiğim çok doğrudur, saçına garipler akşamı dediler gerçekmiş.]

Schimmel, Fânî'den alıntıladığı “Zülüflerini konu alan hikâyeyi Fânî nasıl bitirebilirdi? / Şâm-ı Garibânın (Garipler Gecesi) uykusunda sabahlar olmaz.” beytinde de şairin sevgilisinin saçlarını konu alan hikâyesini bitiremeyişinin sebebini şâm-ı garibânın sevgilinin saçları gibi uzun ve bitmeyen bir gece olmasına bağlamaktadır (Schimmel, 2020, 417). Seçilen beyitlerde de görüleceği üzere şairler sevgilinin saçları ile şâm-ı garibân arasında çeşitli yönlerden benzerlik kurarak ilişkilendirmiş ve birlikte anmışlardır. Sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan ayva tüyleri de şâm-ı garibân ile ilişkilendirilen unsurlardan biri olmuştur. Sünbülzâde Vehbî aşağıdaki beyitte sevgilinin ayva tüyleri ile garipler akşamı arasında benzerlik kurmuştur:

Dil-i dîvâne o sevdâ ile şeb-gird olmuş

Kûy-ı cânânede kim şâm-ı garibândır hat (Sünbülzâde Vehbî G 140/3)

[Divane gönül o sevdâ ile geceyi sarmış öyle ki sevgilinin ayva tüyleri sevgilinin mahallesinde garipler akşamıdır.]

6. Şâm-ı Garîbân / Beddua

Şairler zaman zaman şâm-ı garîbân ifadesine beddua ederken de yer vermişlerdir. Sâfi, kendisine bir gün parlak ayı göstermeyen feleğin, her gününün bir garipler akşamı olmasını dilemiştir. Garipler akşamında kimsesizlik, matem, acı ve gözyaşı vardır. Şair, feleğin her gününün garipler akşamı olmasını dileyerek kendisine ay gibi olan sevgiliyi bir gün bile göstermeyen feleğin her gününün kimsesizlik, yoksunluk, dert ve gözyaşı ile geçmesini onun da gününün kararmasını istemektedir:

Feleğin her günü bir şâm-ı garîbân olsun

Bize göstermedi bir gün meh-i tâbânımızı (Sâfi Baba G 285/11)

[Bize bir gün parlak ayımızı göstermedi, feleğin her günü bir garipler akşamı olsun.]

Garîbi de beddua ederken bedeninin seher vaktinde edilen dua oklarının hedefi olmasını, garipler akşamında olduğu gibi başını ellerinin arasına alıp ağlayıp, feryat etmesini, acılara gark olmasını dilemiştir:

Cismin olsun hedef-i nâvek-i âh-ı seheri

Dest-ber-ser-zede-i şâm-ı garîbân olasin (Erbilli Âmâ Yûsuf Garîbî G 215/3)

[Bedenin seher ahının okunun hedefi olsun, garipler akşamında eli başında olanlardan olasin.]

Aynî de düşmanların talihinin garipler akşamına dönmesini dileyerek “şâm-ı garîbân” tamlamasına bir beddua ifadesi olarak yer vermiştir:

İdüp hurşîd-i şân u şöhreti bu ‘âlemi pür-nûr

Döne düşmenlerinin tâli ‘i şâm-ı garîbâna (Antepli Aynî K 10/129)

[Şan ve şöhret güneşi bu âlemi nurla doldurup düşmanlarının talihini garipler akşamına döndürsün.]

7. Şâm-ı Garîbân / Subh-ı Vatan

Akşam anlamına gelen şâm beyitlerde sıklıkla aralarındaki tezat ilişkisine dayalı olarak subh kelimesi ile birlikte anılmıştır. Zaman zaman Şam ile Mısır birlikte söz konusu edilerek tenasüp yapılmıştır:

Mısır-ı hüsnî hakkıçün şâm-ı garîbân ‘ışkına

Ol yüzi hurşîd subh itsün irişsün şâmumu (Zâtî G 1518/3)

[Güzellik Mısır’ı (ülkesi) hakkı için, garipler akşamı (şâm-ı garîbân) aşkına o güneş yüzlü gelsin de akşamımı sabah etsin.]

Beyitlerde “subh-ı vatan” ve “şâm-ı garîbân” ifadelerinin sıklıkla birlikte anıldıkları da dikkat çekmektedir. Aralarındaki tezat ilişkisinden de istifade edilerek aşağıdaki örneklerde olduğu gibi sıklıkla bir arada anılmışlardır:

‘Âlemün nîk ü bedi ‘ârife yeksân görünür

Sûret-i subh-ı vatan Şâm-ı garîbân görünür (Tâhir Selâm G 36/1)

[Ârife âlemin iyisi ve kötüsü aynı görünür. Vatan sabahının sureti “şâm-ı garîbân” (garipler akşamı) görünür.]

Gören subh-ı vatan olmuş sanur şâm-ı garîbânı

Meger ol ‘anberîn-gîsü ‘ızâr-ı yâra yasadnmış (Sâkıb Dede G 88/3)

[Sevgilinin o amber kokulu saçı sevgilinin yanağına yaslanmış öyle ki gören

garipler akşamını vatan sabahı olmuş sanır.]

Zülf ü 'ârız ne zamân olsa mu 'ârız Pertev

Çeşmüme subh-ı vatan Şâm-ı garîbân görünür (Muhammed Pertev G 81/6)

[Pertev, saç ve yanak ne zaman karşı gelse gözüme vatan sabahı garipler akşamı görünür.]

Subhumuz şâm-ı garîbân eyledik gurbetde biz

Neş 'e-i subh-ı vatan ehl-i mahabbet bekleriz (Sâfi Baba G 124/3)

[Biz gurbette, sabahımızı garipler akşamı eyledik. Vatan sabahının neşesi, sevgi ehlini bekleriz.]

Bilindiği üzere klasik Türk şiirinde sıklıkla konu edinilen hususlardan birisi gül-bülbül ilişkisidir. Sevgiliyi temsil eden güle karşı ona daima yakın olmak isteyen, ağlayan inleyen âşığı temsilen bülbül bulunmaktadır. Aşağıdaki beyitte de bülbül, güle olan hasretiyle gece boyunca elem ve keder içerisinde kanlı gözyaşları aktığı şeklinde tahayyül edilmiştir. Bülbülün aktığı bu kanlı gözyaşı ile gülün rengi arasında benzerlik kurulurken bülbül için gece ile gündüz arasında, gülden ayrı geçen zaman gurbet olarak nitelendirilmiştir. Şâm-ı garîbân, hûn-sirişk, gurbet ifadelerinin birlikte kullanımı yas tutulan o hüznü akşamı da hatırlatmaktadır:

Fehîmâ 'andelîb-i gülşen-i şâm-ı garîbâna

Gül-i subh-ı vatan hûn-ı sirişk-i gurbet olmışdur (Fehîm-i Kadîm G 77/10)

[Ey Fehim! Garipler akşamının gül bahçesinin bülbülüne vatan sabahının gülü, gurbet gözyaşının kanı olmuştur.]

İzzet Molla şiirini övdüğü bir beyitte sözlerinin gücüne dikkat çekmek için şâm-ı garîbân ile subh-ı vatan tamlamalarına yer vermiş, kudretli sözlerinin gariplerin akşamını bile vatan sabahına dönüştürebileceğini ifade etmiştir. Eğer bir söz yerinde ve doğru bir şekilde söylenebilirse zor gibi görünen birçok sorunu çözebilir. Şair de hüznü ve kederin hâkim olduğu o garipler akşamını, aydınlığa döndürecek kudretin kendi sözlerinde var olduğunu bildirmektedir:

Matla '-ı mihr-i tesellî-dehen-i pâkimdir

Sühanım şâm-ı garîbânı eder subh-ı vatan (Keçecizâde İzzet Molla K

29/22)

[Ağzımdan çıkan temiz teselli sözleri güneşin doğduğu yerdir (öyle ki) sözüm garipler akşamını vatan sabahı eder.]

Sonuç

Klasik Türk şiiri sahasında eser vermiş şairlerin birçoğu geniş bilgi birikimi ve zengin hayal gücüne sahiptir. Divan şairleri gördükleri, duydukları her şeyi çeşitli vesileler ve edebî sanatlar yoluyla şiirlerine dâhil etmiş, kelimelerin zengin çağrışımlarından istifade etmişlerdir. Şâm kelimesi de gerek şehir anlamıyla gerekse akşam anlamıyla şiirlerde sıklıkla söz konusu edilmiş, çoğu zaman tevriyeli kullanılmıştır. Bu müstakil kullanımların yanında kelimenin çeşitli terkipler hâlinde kullanıldığı da görülmektedir. Şâm kelimesi ile kurulan “şâm-ı garîbân” tamlaması bu kullanıma örnek olarak gösterilebilir. “Şâm-ı garîbân” gerçek anlamıyla garipler, kimsesizler akşamı demek olup terim olarak Hz. Hüseyin’in şehit edildiği ve Ehlibeytin esir düşürüldüğü gece için kullanılan bir tabirdir. Makale için yaptığımız taramalarda bu ifadenin daha çok sevgiliden ayrı kalmış olan âşıkların hasret, dert ve gözyaşıyla dolu karanlık gecelerini ifade etmek maksadıyla kullanıldığı görülmüştür. Bununla birlikte sevgilin güzelliği unsurları tasvir edilirken de şâm-ı garîbân tamlamasına yer verilmiş, bilhassa sevgilinin saç ile şâm-ı garîbân sıklıkla ilişkilendirilmiştir. Divan şairleri,

“şâm-ı garîbân” ifadesinin bir matem gecesi olması, Hz. Hüseyin’in şehit edildiği ve Ehlibeytin esir düşürüldüğü gece için kullanılan özel bir tabir olması bilgisine de şiirlerinde yer vermiş; bu tamlamanın zengin çağrışım gücünden yararlanmışlardır. O gece yaşanan acı, çaresizlik ve kimsesizlik divan şairlerine ilham vermiştir. Yine o gece mumların yakılmaması, ışıkların söndürülmesi gibi ritüeller de şairlerin şiirlerinde yer bulmuştur.

İncelediğimiz beyitlerden hareketle şairlerin muhayyilesinde şâm-ı garîbân bir vahşetin akşamıdır; bu akşamda dert, acı, hüznün, feryat, karamsarlık, yalnızlık, kimsesizlik, çaresizlik, derin bir hasret ve durmadan akan gözyaşları vardır. Şâm-ı garîbân sevgilinin saçı gibi siyah ve karanlıktır, ayın ve yıldızların bile karardığı bu karanlık gecede mumlar dahi yakılmaz. Bugüne dek yapılmış çalışmalarda genel itibarıyla beyitler tahlil ve şerh edilirken tamlamanın bir matem gecesi manasına geldiği ve bu matem kendine has birtakım ritüelleri olduğu bilgisinin gözden kaçırıldığı görülmektedir. Şairlerin bilgi birikimi, kelimelere olan hâkimiyeti, sanat güçleri göz önünde bulundurulduğunda bu ifadenin tek bir anlam çerçevesinde kullanılmadığı açıktır.

Kaynaklar/ References

- And, Metin. *Ritüelden Drama Kerbelâ-Muharrem-Ta'ziye*. İstanbul: YKY Yayınları, 2002.
- Arı, Ahmet. *Sâkıb Dede (Mevlevîlikte Bir Hanedanlık Kurucusu) Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim 15 Nisan 2023. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0>.
- Arslan, Mehmet. *Antepli Aynî Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Arslan, Mehmet-Mehtap Erdoğan. *Kerbelâ Mersiyeleri*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
- Aykanat, Timuçin. *Sâfi Baba ve Divanı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin-Sadeleştirme-Sözlük-Dizin)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Beder, Erkan. *İğdır İlinde Muharrem Ayı Törenleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Bektaş, Ekrem. *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim 10 Nisan 2023. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55973,-pertev-divanipdf.pdf?0>.
- Biltekin, Halit. *Şeyhî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim 1 Mayıs 2023. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/61044,seyhi-divanipdf.pdf?0>.
- Buttanrı, Müzeyyen. “Kerbelâ Olayının Azerbaycan ve Türk Tiyatrosuna Yansıması”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Edebiyat) II* (2010), 253-280.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Ceylan, Ömür ve Yılmaz, Ozan. *Hazâna Sürgün Bahâr: Keçecizâde İzzet Molla ve Divân-ı Bahâr-ı Efkâr*. İstanbul: Kitap Sarayı Yayınları, 2005.
- Çavuşoğlu, Mehmet ve Tanyeri, M. Ali. *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyi-*

- yon) III. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Doğan, Muhammed Nur. *Şeyhülislâm Esad ve Divanı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayinevi, 1997.
- Ergin, Ali Şakir. *Yozgathı Mehmed Said Fennî Divânı*. Ankara, 1996.
- Ersoy, Ersen ve Ay, Ümran. *Hoca Dehhânî Divanı*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- İpekten, Halûk. *Nailî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Kara, Ayşe. *İğdir Cafetileri Halk Bilimi Araştırmaları*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kaya, Bayram Ali. *Azmî-zâde Hâletî Dîvânı-Giriş ve Dîvân'ın Tıpkıbasımı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 814*. Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları, 2003.
- Kazan Nas, Şevkiye. *Tâhir Selâm Divanı*. Konya: Palet Yayınları, 2019.
- Koçak, Fatma. *Fâik Mahmud ve Dîvânı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Mermer, Ahmet. *Mezâkî: Hayatı, Edebî kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1994.
- Muhaddisi, Cevad. *A'dan Z'ye Kerbela Ansiklopedisi*. İstanbul: Asr Yayıncılık, 2010.
- Örs, Derya. "Siyâvuş", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 37 (2009), 308- 309.
- Öz, Mustafa. "Kerbela", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 25 (2022), 271-272.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- Schimmel, Annemarie. *İki Renkli Sırma Farsça Şiirin İmgeleri*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2020.
- Topal, Ahmet. "Klasik Türk Şiirinde 'Şam-ı Şerif'". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 48 (2012), 51-70.
- Tosun, Erhan. *Erbillî Âmâ Yusuf Garibî Efendi Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Turan, Selami ve Akgül, Ahmet. "Sâfi'nin Kerbelâ Mersiyesi Üzerine Bir Tahlil", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 64 (2012), 31-42.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Türk Edebiyatında Kerbelâ", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 25 (2022), 274-275.
- Yenikale, Ahmet. *Sünbülzâde Vehbî Divânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim 10 Nisan 2023. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0>.
- Yeniterzi, Emine. "Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı-Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı-* 3/ 15 (2010), 301-334.

Yılmaz, Kadri Hüsnü. *Diyarbakırlı Hâmi Ahmed Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim 1 Mayıs 2023. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56082,diyarbakirli-hami--ahmed-divanipdf.pdf?0>.

